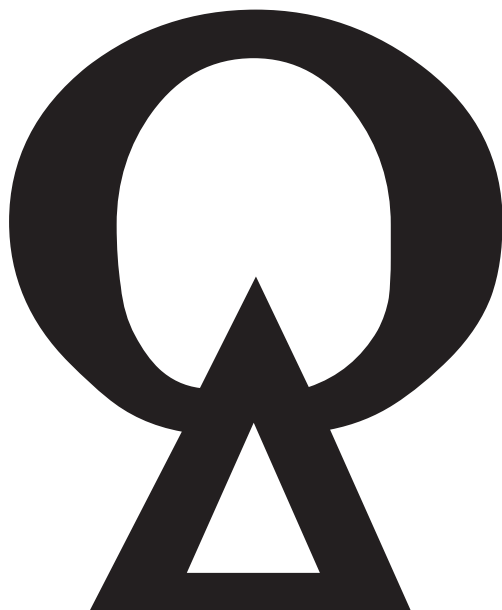

SARAJEVSKI
FILOLOŠKI
SUSRETI
II

Zbornik radova
(knjiga I)

SARAJEVSKI FILOLOŠKI SUSRETI II: ZBORNİK RADOVA (knj. I)

Održavanje međunarodne naučne konferencije „Sarajevski filološki susreti II“
i objavljivanje Zbornika radova finansijski su potpomogli:

Federalno ministarstvo kulture i sporta

Fondacija za izdavaštvo, Sarajevo

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke

Izdavač: Bosansko filološko društvo,
Franje Račkog 1, Sarajevo,
www.bfd.ba

Za izdavača: Ismail Palić

Redakcija: Munir Drkić, Sanjin Kodrić, Ismail Palić i Vahidin Preljević

Međunarodna redakcija: Lada Badurina (Rijeka), Tatjana Bečanović (Nikšić),
Branimir Belaj (Osijek), Robert Bońkowski (Katowice),
Rajka Glušica (Nikšić), Zvonko Kovač (Zagreb), Jasmina
Mojsieva-Guševa (Skoplje), Vesna Mojsova-Čepiševska
(Skoplje), Aleksandar Stefanović (Pariz), Bogusław
Zieliński (Poznanj)

Glavni urednik: Ismail Palić

Sekretari Redakcije: Azra Hodžić-Čavkić i Nehrudin Rebihić

ISSN 2233-1018

Zbornik izlazi svake druge godine i donosi radove koje su autori na temelju referata izloženih na međunarodnoj naučnoj konferenciji „Sarajevski filološki susreti“ pripremili za objavljivanje.

Zbornik je indeksiran u bibliografskim bazama EBSCO i CEEOL.

U elektroničkom obliku Zbornik je dostupan na internetskoj stranici izdavača: www.bfd.ba

Lada BADURINA – Ivo PRANJKOVIĆ

O DIJALOGU

KLJUČNE RIJEČI: *dijalog, tipovi dijaloga, dijalogičnost, monolog, komunikacija, diskusija*

Ovaj prilog sadrži kratak povijesni prikaz dosadašnjih istraživanja dijaloga te razmatranja o tipovima dijaloga, o dijalogičnosti teksta, o odnosu između dijaloga i komunikacije, između dijaloga i monologa odnosno između dijaloga i diskusije.

Raspravu o dijalogu – ili *dijalog* o dijalogu – započinjemo podsjećanjem na neke paradokse! Ponajprije, dok nas naša društvena i/ili jezična svakodnevnica uvjerava u to da je komunikacijska (i/ili dijaloška?) djelatnost inherentna ne samo ljudskoj naravi nego i da je ona neodjeljiv, *konstitutivni sastojak* svake društvene zajednice, znanost o jeziku – tradicionalno – pokazuje premalo zanimanja za taj vid ljudske interakcije.¹ Zatim, usprkos tome što – kao pripadnici raznih društvenih skupina (npr. obiteljske, akademske, profesionalne, državne, nacionalne itd.) – komunikaciju redovito *practiciramo* i samouvjereno pritom mislimo da nam je – kao ljudskim bićima – immanentna sposobnost jezičnoga općenja, jezična nas praksa prečesto demantira: nerazumijevanje i nesporazumi prisutni su u svim životnim situacijama, u svim aspektima života pojedinca, ali i društvene zajednice (npr. prepirke u obiteljskim i partnerskim odnosima; prijepori među prijateljima ili kolegama; neuspješni ili prekinuti poslovni odnosi između manjih ili većih tvrtki, organizacija ili ustanova; nemogućnost uspostavljanja suradnje među parlamentarnim politič-

1 Dijelom se to može tumačiti nasljedem strukturalizma u jezikoslovlju, koji je – načelno – marginalizirao govor kao realizaciju/ostvaraj apstraktna i istraživanjima podatna jezičnog sistema/sustava, ali ne samo time. Naime i neovisno o strukturalističkim iskustvima, jezični (gramatički) opisi iscrpljivali su se na partikularnim temama (morfologija, sintaksa) prije negoli na kompleksnim pitanjima jezične komunikacije.

kim strankama čak i u vezi s onim pitanjima koja nadilaze stranačke interese, a čije bi rješavanje nedvojbeno pridonosilo dobrobiti društvene zajednice u kojoj djeluju; sukobi među vjerskim, nacionalnim ili državnim zajednicama i sl.). Naposljetku, čini se da *govorimo* mnogo, a *razgovaramo* malo ili nika-ko – pa postaje sve očitijim da nam za ovladavanje umijećem razgovaranja/pregovaranja i raspravljanja treba ozbiljna pomoć.² No znamo li uopće koji su to mehanizmi koji bi nam mogli pomoći u ovladavanju *problemima u komunikaciji* (usp. i Bohm 2009: 21–22)?

Ipak, požalivši se na *načelnu* nezainteresiranost lingvistike za *jezik u akciji*, dakle za jezičnu komunikaciju, odnosno dijalog, ne želimo tvrditi da je tema dijaloga potpuno izmakla znanstvenome istraživanju. Očekivano, vještina je vođenja dijaloga (klasično)retoričko pitanje; respektabilan prinos nesumnjivo predstavljaju i recentnije studije filozofa; o literarnim će dijalozima pisati teoretičari i povjesničari književnosti itd., itd. Zanimat će nas međutim i iskustva američkih istraživača, ponajprije na polju analize diskursa, analize razgovora/konverzacije te pragmalingvistike.³ Naime neopterećeni isključivošću europskoga strukturalizma, oni su za predmet svoga istraživanja mogli odabrati upravo (raz)govorni jezik.⁴ Napokon, u kontekstu ćemo se različi-

2 Sve su prisutniji različiti programi kojima se polaznici različitih profila upoznaju s tehnikama dobra dijaloga, a zamjetan je i porast broja popularno pisanih knjiga o umijeću i tehnikama vođenja uspješna dijaloga, npr. u partnerskim ili poslovnim odnosima. Štoviše, posebice na američkom tržištu knjiga, postoji velik broj izdanja s praktičnim savjetima o tome kako napisati dobar televizijski/filmski scenarij! Koliko su međutim *dijalozi* zastupljeni u literarnim djelima, pa onda i filmskim scenarijima uistinu dijalozi – u smislu kako ćemo *dijalog* nastojati ovdje definirati – zasad ostavljamo postrani.
O paradoksima vezanima uz dijalog usp. i u Isaacs 1999: 487 (brojevi se za ovu bibliografiku jedinicu odnose na pozicije u tekstu e-izdanja knjige; *kindle edition*).

3 Vrijedan kritički pregled novijih lingvističkih proučavanja dijaloga (usp. Katnić-Bakaršić 2006) smatramo u svemu komplementarnim našim promišljanjima. Štoviše, autoričin stav da su se prve analize diskursa bavile upravo (raz)govornim tekstovima. Nastanak se pak discipline *analiza razgovora/konverzacije* vezuje uz etnometodologiju, granu sociologije koja se razvila u 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća, koja se primarno zanimala za svakodnevno ljudsko ponašanje, odnosno za vještine koje članovi određenoga društva rabe za tumačenje svijeta i djelovanje u njemu. Iz sociologije analiza razgovora preuzima istraživačke metode, i po tome se razlikuje od analize diskursa, čije je podrijetlo gramatičko, pa dobrim dijelom i metode proučavanja jezičnih struktura. Konačno, **pragmalingvistika**

4 Pojam **analiza diskursa** prvi je put 1952. godine uporabio američki lingvist Zellig Harris za metodu analize povezana govorenja (ili pisanja); bez obzira na postojanje različitih metoda/pristupa koje danas objedinjuje složen pojam, važno je, u našem kontekstu, napomenuti da su se prve analize diskursa bavile upravo (raz)govornim tekstovima. Nastanak se pak discipline **analiza razgovora/konverzacije** vezuje uz etnometodologiju, granu sociologije koja se razvila u 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća, koja se primarno zanimala za svakodnevno ljudsko ponašanje, odnosno za vještine koje članovi određenoga društva rabe za tumačenje svijeta i djelovanje u njemu. Iz sociologije analiza razgovora preuzima istraživačke metode, i po tome se razlikuje od analize diskursa, čije je podrijetlo gramatičko, pa dobrim dijelom i metode proučavanja jezičnih struktura. Konačno, **pragmalingvistika**

tih teorijskih pristupa i njihovih dostignuća moći pozabaviti i razgraničenjem ključnih pojmova – u prvome redu *konverzacije* ili *razgovora*, *dijaloga* te *diskusije/debate* ili *rasprave*.

No prije svega kratak pregled važnijih teorijskih promišljanja o dijalogu!

* * *

Znatniji interes za pitanja dijaloga iniciraju ruski formalisti i preteče funkcionalnoga pristupa jezikoslovnim i književnoteorijskim problemima, kakvi su npr. bili Mihail Bahtin, Lav P. Jakubinski ili Jan Mukařovský (usp. Bahtin 1967 [Bakhtin 1984], Bahtin 1980⁵, Jakubinskij 1986⁶ i Mukařovský 1986⁷). Tako je npr. Jakubinski, jedan od važnih preteča funkcionalističkoga gledanja na jezik i na načine njegova funkcioniranja, upozorio na to da izbor između dijaloga i monologa nije stvar slučajnih niti lingvistički irelevantnih okolnosti, nego da je to čin izbora između dvaju relativno čvrsto strukturiranih skupova jezičnih konvencija (usp. Jakubinskij 1986. i Mukařovský 1986: 104). Upozorava također i na to da je dijalogu svojstvena smjena akcije i reakcije govornika i sugovornika, koja stvara određenu napetost karakterističnu za komunikaciju uopće. Na opreku dijalog–monolog gleda kao na svojevrsnu funkcionalnu opreku u jeziku, koja je donekle analogna opreci između pisano-ga i govorenoga te npr. između intelektualnoga i emocionalnoga. Jakubinski

(izvorno i na angloameričkom govornom području *pragmatics*, tj. pragmatika) grana je lingvistike koja proučava jezik u uporabi, odnosno kako se jezik ostvaruje i tumači u kontekstu. Osnovno polazište pragmalingvistike jest da je svaka uporaba jezika djelovanje. Stoga nije neočekivano da se u (filozofskim) ishodištima te discipline našla ideja o *načelu suradnje*, naime pretpostavka da ljudi surađuju u procesu komunikacije kako bi umanjili mogućnost nesporazuma. To načelo glasi: *učini svoj doprinos odgovarajućim u etapi u kojoj se događa, s prihvaćenim ciljem ili smjerom govorne razmjene u koju si uključen*. Da bi ga slijedio, govornik mora udovoljiti kategorijama (maksimama) kvantitete, kvalitete, odnosa (relacije) i načina. Takvo će se nastojanje za *uvođenje reda* u komunikaciju lako moći dovesti u vezu s distinkcijom, u novijim teorijskim pristupima uglavnom prihvaćenom, između konverzacije i dijaloga – što zasad samo najavljujemo.

- 5 Prva (ruska) izdanja obiju Bahtinovih studija – *Marksizam i filozofija jezika* te *Problemi poetike Dostojevskog* – potječu iz 1929. godine. Drugu smo (*Problemi poetike Dostojevskog*) konsultirali u dvama prijevodima, srpskom i engleskom.
- 6 Prvo je izdanje studije “O dialogičeskoj reči” objavljeno u zborniku *Russkaja reč I.* u Petrogradu 1923.
- 7 Prva studija – “Dijalog i monolog” – prvi je put objavljena 1940. u časopisu *Listy filologičké*, a druga – “Prilog scenskom dijalogu” – 1937. u *Programu D*³⁷.

također zastupa mišljenje da je dijalog prirodnija pojava od monologa jer svaki uzajamni odnos (a komunikacija nužno pretpostavlja uzajamnost) teži tomu da bude obostran, dijaloški. O tomu na neizravan način svjedoči činjenica da treba naučiti slušati sugovornika (jer je to umijeće), dok je prekidanje sugovornika urođena sklonost, koju dakako ne treba posebno učiti (usp. Mukařovský 1986: 106). To ipak ne znači da su dijalog i monolog posve odijeljeni jedan od drugoga. Naprotiv, oni se u praksi obično prelijevaju jedan u drugi i funkcioniraju na osnovi svojevrsnoga dinamičkoga polariteta. Obično je riječ o tome da u nekim tipovima komunikacije dominira dijalog, a u nekim drugima monolog. Tako će dijalog biti svojstven svim tipovima razgovora, i privatnih i službenih, a monolog npr. profesorskim predavanjima, govorima retora, odgovorima studenata na ispitima i sl. (ako primjerice profesor prekida studenta u odgovaranju, to se doživljava kao otežavanje ispita).⁸

U spomenutim istraživanjima posvećenima dijalogu, posebice u Jakubinskoga i u komentaru njegovih stajališta kod Mukařovškoga, govori se o tri ma aspektima dijaloga kao jezične pojavnosti. *Prvi se aspekt* tiče dvostranosti dijaloga, tj. odnosa između samih sudionika govornoga događaja, tj. između “ja” i “ti”. Istina, dvije su strane u manjoj ili većoj mjeri prisutne i u monologu, ali se druga strana u monologu ne mora izravno niti naglašeno “adresirati”, a ako se to i čini (npr. uporabom zamjenica drugoga lica, obraćanjima, imperativima i sl.), onda se i sam monolog do neke mjere “boji dijaloški” (usp. Mukařovský 1986: 107). *Drugi se aspekt* tiče odnosa između sugovornika i određene situacije u kojoj se sugovornici nalaze i u kojoj se komunikacija odvija. Ta situacija može i izravno utjecati na smjer razgovora (npr. vrisak koji se naglo začuje, tresak automobila koji se sudaraju, znak za uzbunu i sl.). Naposljetku *treći se aspekt* tiče činjenice da se u dijalogu obvezno smjenjuju najmanje dva konteksta (dok je monologu svojstven jedan neprekinuti kontekst). To ipak ne znači, istaći će Jakubinski, da u dijalogu nema svojevrsnoga značenjskoga jedinstva, koje se ponajprije očituje u zajedničkom predmetu razgovora (narušavanje toga jedinstva svojstveno je raznolikim “razgovorima gluhih”).

Sva tri spomenuta aspekta dijaloga imaju i specifične, čak bi se moglo reći prototipne načine jezičnoga izražavanja. *Prvome* su aspektu svojstvene značenjske suprotnosti između zamjenica prvoga i zamjenica drugoga lica, npr. *ja – ti, mi – vi*, zatim obraćanja (vokativi), imperativi, glagolski oblici koji sadržavaju oznake lica (tj. lični glagolski oblici), upitne rečenice i sl. Odnos između sugovornika i stvarne situacije (*drugi aspekt*) dobiva svoj jezični

8 Još je radikalniji u tom smislu bio Bahtin (Vološinov), koji je tvrdio da je *dijalogičnost* svojstvo svakoga teksta, a o dijaloškoj naravi jezika piše i Jakobson. O tome više u nastavku.

izraz preko deiksije prostora i vremena, uporabom pokaznih zamjenica i zamjeničkih priloga, npr. *ovaj, taj; ovdje, tamo*), uporabom raznovrsnih priloga ili prijedložno-padežnih izraza za označavanje prostora i vremena, npr. *na mjestu pored tebe, na onoj strani, tu ispred; jutros, večeras, noćas, idući tjedan* itd., te glagolskim vremenima (kojima se označuje istodobnost, anteriornost ili posteriornost u odnosu na vrijeme odvijanja same komunikacije). *Treći aspekt* dijaloga, tj. svojevrsno prožimanje kontekstā, ima korelat ponajprije u raznovrsnim leksičkim oprekama (npr. *dobar – loš, lijep – ružan, veliki – mali, koristan – štetan* i sl.), a na razini tzv. rečenične fonologije smjenjivanje konteksta postiže se raznovrsnim intonativnim sredstvima (npr. visinom glasa, intenzitetom, tempom, stankama i sl.).

Uzimajući u obzir različite aspekte dijaloga i jezična sredstva koja su svojstvena pojedinim od tih aspekata, govori se također i o dijaloškim tipovima.

Tako su u *prvome tipu dijaloga*, onome koji se tiče odnosa između sudionika govornog događaja, često naglašeni emocionalni ili voljni momenti. Najekstremniji tip takva dijaloga jest svađa, kao najosobniji tip dijaloga, koji je svojstven manje kultiviranim društvima i sredinama. Neki istraživači svađu smatraju i prvobitnom formom dijaloga.

Drugi tip dijaloga, kod kojega je u prvom planu vezanost sugovornikā za predmetnu situaciju, predstavljaju raznoliki "radni razgovori" (npr. razgovor dvojice inženjera o trasi buduće autoceste). Takvi su razgovori, ako se ne pretvore u diskusije, lišeni snažnije emocionalne obojenosti, pa i napetosti među sugovornicima jer su oni više usmjereni na samu situaciju negoli na međusobni odnos sudionika govornoga čina.

Treći tip dijaloga, vezan za prožimanje i/ili smjenjivanje kontekstā, zasnovan je na pojačanim značenjskim obratima, a nije ni osobne naravi (kao prvi tip) ni situacijske naravi (kao drugi tip). Krajnji oblik takva dijaloga jest onaj u kojem se insistira na igri značenja, na poklanjanju posebne pozornosti samome dijalogu. Takav tip razgovora svojstven je konverzaciji, tj. dijalogu ili "polilogu" koji je do neke mjere sam sebi svrha, koji je lišen neposredne korisnosti, koji predstavlja kulturno dostignuće, u kojem se nerijetko govori zato da bi se govorilo, da bi se ljudi međusobno družili, uvažavali, igrali, zabavljali i sl.

Europski teoretičar koji je – po svemu sudeći – ponajviše utjecao na kasniji razvoj *teorije dijaloga*, pa i one prekomorske, američke jest Mihail Bahtin. Dvije se njegove knjige u tome kontekstu najčešće spominju: *Markizam i filozofija jezika* iz 1929. godine⁹ (usp. Bahtin 1980) te *Problemi poetike*

9 Tu je studiju Bahtin objavio pod imenom svoga prijatelja Valentina Nikolajeviča Vološinova i sve do 1973. godine ona se nije pripisivala Bahtinu (usp. Bahtin 1980: X–XII).

Dostojevskog, čije je prvo izdanje objavljeno iste 1929, a drugo, prerađeno i dopunjeno, 1963. godine¹⁰ (usp. Bahtin 1967 ili Bakhtin 1984).

Misao prepoznatu u Bahtinovu djelu (u prvome redu *Marksizmu i filozofiji jezika*, no ističe se i trajna Bahtinova zaokupljenost temom dijaloga i dijalogičnosti jezika) Peter Womack, profesor književnosti i drame na britanskome sveučilištu East Anglia, uvodno sažima ovako: *Dijalog nije samo naročita uporaba jezika; bolje rečeno, dijalog je univerzalno stanje uporabe jezika uopće jer ne može se reći ništa što se ne nadovezuje na nešto rečeno ranije i da ne najavljuje neku vrstu uzvrata (ili da se ona ne očekuje)* (usp. Womack 2011: 48, istakli L. B i I. P.). Konkretnije, i prema Bahtinovim riječima, svaki se iskaz gradi između dvoje društveno organiziranih ljudi, a ako realnog sugovornika nema, onda se on pretpostavlja u ličnosti *normalnog predstavnika* one društvene grupe kojoj govornik pripada. Svaka je riječ dakle upućena sugovorniku, *riječ je u biti bilateralni čin* ili, metaforički, ona je *most izgrađen između mene i drugog*; ako se on jednim krajem oslanja na mene, drugim se krajem oslanja na sugovornika (Bahtin 1980: 94–95). U nastavku Bahtin će poentirati: realna jedinica jezika–govora nije izolirani pojedinačni monološki iskaz, već interakcija bar dvaju iskaza, tj. *dijalog*.¹¹ Time će otvoriti novu temu, koju ovdje ostavljamo postrani, a tiče se istraživanja oblika prenošenja tuđega govora¹² (usp. Bahtin 1980: 129–130). Napokon, reći će Bahtin, “jezik ne postoji sam po sebi”, već samo u konkretnom iskazu, konkretnom govornom činu, odnosno jezik se samo preko iskaza dodiruje s komunikacijom, postaje realnost (Bahtin 1980: 137).

Slično će Bahtin pisati i u monografiji *Problemi poetike Dostojevskog* (usp. Bahtin 1967: 253–254). U jeziku kao predmetu lingvistike nema i ne može biti nikakvih dijaloških odnosa; dijaloški su odnosi izvan lingvistike, oni su predmet metalingvistike. Naglasit će potom i ovo: dijaloški je kontakt “prava sfera života jezika”, odnosno riječ je, za razliku od jezika, “po svojoj prirodi dijaloška”.¹³

10 To je drugo izdanje poslužilo kao predložak prijevodima. Postoje još dva izdanja s promijenjenim naslovima (usp. Bahtin 1980: IX–X).

11 Slično će Bahtin tvrditi i pišući o dijalogu kod Dostojevskog: *Biti znači dijaloški općiti ili Jedan glas ništa ne završava i ništa ne razrješava. Dva glasa minimum su života, minimum postojanja* (usp. Bahtin 1967: 334).

12 Zasad samo napominjemo da je, po Bahtinu, *aktivno percipiranje tuđega govora* temeljno za dijalog. Ta će nam primjedba naime biti važna nešto kasnije, pri definiranju pojma *dijalog*.

13 Lingvistika naime izučava jezik u njegovoj općosti, kao nešto što čini mogućim dijaloški kontakt, ali ona se udaljava od dijaloških odnosa (Bahtin 1967: 254). U nastavku će Bahtin razmatrati različite mogućnosti uspostavljanja dijaloških odnosa, pa će ponuditi i pojam

* * *

Dakako, ovaj letimičan pregled teorijskih misli o dijalogu nužno je nepotpun. Ipak, odustajući od daljnjih pokušaja da u malo vremena (i prostora) sažmemo svojevrsnu *teoriju dijaloga* u njezinoj dijakroniji, pozabavit ćemo se – nadahnuti komentiranim teorijskim mislima – tek dvama ključnim pojmovima: pojmom *dijalogičnosti* te, napokon, pojmom samoga *dijaloga*.

Vrijednom spomena smatramo misao o inherentnoj dijalogičnosti (engl. *dialogism*) svakoga teksta. Naime uz eksplicitnu dijalogičnost, koja se potvrđuje u situacijama u kojima postoje govornik i sugovornik (ili više njih), tj. najmanje dva [sugovornika] (*glasa*), implicitna je dijalogičnost svojstvo svakoga teksta, pa i onoga koji je u strogo formalnom smislu monologičan. Takva se *dijaloška koncepcija jezika* ponajčešće pripisuje Bahtinu (usp. npr. Womack 2011: 48, 151; Fowler 1996: 130), iako valja napomenuti da sâm Bahtin to svojstvo jezika/govora nikada nije tako imenovao (usp. Hoquist 1990: 15). Koncept dijalogičnosti počiva na uvjerenju da dijalog (*višeglasje*) nije samo temeljni, nego – moglo bi se reći – i isključivi način funkcioniranja jezika jer, uostalom, misao je po svojoj naravi dijalogična, a monolog je samo *konvencionalizirana forma njezina iskazivanja* (usp. Bakhtin 1984: 88).¹⁴ Konkretnije i Jakobsonovim riječima, “u jeziku je svaki čin slanja usmjeren na stvarnoga ili zamišljenoga slušatelja”, odnosno pošiljatelj, koji prenosi poruku, pretpostavlja primatelja, koji “asimilira poruku tako što je opaža, shvaća i tumači na svoj način” (usp. Jakobson 2008: 134–135). Neće nadalje biti teško dokazati da je svaki tekst i/ili svaki jezični ostvaraj, izgovoren ili napisan, implicitno dijalogičan. Recimo: premda su formalno monološke forme, i propovijedi, i (sveučilišna) predavanja, i izlaganja na znanstvenim konferencijama, i privatni dnevници, i natpisi na spomenicima – sve su to poruke upućene stvarnim ili zamišljenim recipijentima (usp. i Womack 2011: 48). Konačno, svaki tekst uspostavlja relacije i s drugim, već napisanim tekstovima (potvrđuje se time intertekstualnost kao svojstvo teksta; usp. De Beaugrande–Dressler 2010: 203–229) – i u tome smislu on je dijalogičan!

dvoglasne riječi (256). Te će nam zamisli biti inspirativne u kasnijim razmišljanjima o dijalogičnosti svakog jezičnog ostvaraja (pa tako i monološkoga).

¹⁴ O tome je 40-ih godina 20. stoljeća pisao i Roman Jakobson (2008: 132–137). U tom smislu posebno su zanimljiva Jakobsonova razmišljanja o sekundarnosti monologa koji se temelji na dijalogu čak i onda kad je interioriziran kao mišljenje. Napokon, u klasičnim tragedijama monolozi su (kao i dijalozi) upućeni publici. Ipak, i u dramskoj književnosti oni su “sekundarna pojava koja pretpostavlja visoku razvijenost kazališnih konvencija i koja je u početku nailazila na znatan otpor” (usp. Jakobson 2008: 153).

Naposljetku još koja pobliže o dijalogu!

Pokušaj određenja pojma dijalog – što smo s razlogom ostavili za sam kraj ovoga priloga – temelji se na teorijskim promišljanjima o naravi i funkcioniranju ljudskog jezika. U razmatranje sada uključujemo vrlo utjecajnu studiju *O dijalogu* fizičara (i filozofa) Davida Bohma (usp. Bohm 2009).¹⁵

Ukratko bismo mogli reći da je za Bohma *dijalog* komunikacija koja zadobiva neke posebne, više kvalitete. Uvodno će on reći da u dijalogu “sugovornici ne pokušavaju poznate ideje ili informacije učiniti zajedničkim” te nastaviti: “Prije bismo mogli reći da dvije osobe nešto *zajednički* čine, tj. zajednički stvaraju nešto novo” (usp. Bohm 2009: 23). Takvo će, suženo značenje pojma *dijalog* dovesti potom u vezu s etimologijom riječi, očekujući da će ona pridonijeti poimanju dubljeg značenja riječi: grčka riječ *dialogos* prema *dia* – ‘kroz’ + *logos* – ‘riječ’, točnije ‘značenje riječi’ (usp. Bohm 2009: 27).¹⁶ Dijalog je prema tome – naglašava Bohm – “*protok značenja* kroz nas i među nama, što nam omogućuje protok značenja u cijeloj skupini, a iz čega može nastati novo razumijevanje” (usp. Bohm 2009: 28). Kao glavna se vrijednost dijaloga ističe stoga *kreacija* novoga značenja, što znači da sudionici dijaloga u konačnici bivaju obogaćeni nekim novim vrijednostima i nekim novim spoznajama. U tim će se kvalitetama potom prepoznati bitne razlike između dijaloga i komunikacije kao širega pojma (usp. Bohm 2009: 22–23)¹⁷ te napose između dijaloga i diskusije (ili rasprave)¹⁸ (usp. Bohm 2009: 28; Bohm–Factor–Garrett 1991), koje će se moći pregledno predstaviti ovako:

15 Studija je na engleskome prvi put objavljena 1996. godine.

16 U napomeni da ne samo da u dijalogu može sudjelovati bilo koji broj osoba (prvi dio tvorenice *dia*- ne valja brkati s *di*- u značenju ‘dva’, ‘dvaput’), nego ga može voditi i pojedinac “sam sa sobom, u svojoj nutrini, ako je prisutan duh dijaloga” (Bohm 2009: 27) lako ćemo prepoznati znanu misao o dijaloškoj naravi jezika (usp. Bahtin, Jakobson itd.).

17 Bohm opet poseže za etimologijom riječi: naziv komunikacija dolazi od latinskoga pridjeva *communis* u značenju ‘zajednički’, pa komunicirati znači ‘učiniti što zajedničkim’. Takva razmjena informacija ne mora nužno stvarati nove vrijednosti, što je pak – vidjeli smo – pretpostavka dijaloga.

18 U tom smislu i Deborah Tannen piše o potrebi da se u debatu (diskusiju) uključi više dijaloga, što, kaže, ne znači da u diskusiji ne treba biti protivljenja, kritičnosti i neslaganja, nego jednostavno da treba biti više kreativnosti u upravljanju tim neizbježnostima na koristan način (usp. Tannen 1998: 26). Napokon razmatrat će ona i svojevršno *kretanje* između debate (diskusije) i dijaloga (Tannen 1998: 288–290). Pozivajući se na *Novo zlatno pravilo* sociologa Amitaia Etzionia, autorica navodi pravila angažmana koja će dijalog među ljudima različitih pogleda i stavova učiniti konstruktivnijim. Prvo od njih glasi: Ne demoniziraj one s kojima se ne slažeš.

Dijalog	Diskusija (rasprava)
počinje sa slušanjem	počinje s govorenjem
govorenje s/sa	govorenje komu
usmjeren na spoznaje	usmjerena na razlike
suradnički	suparnička
ostvaruje ideje	ostvaruje sukobe
potiče na promišljanje	potiče na brzo mišljenje
potiče nastanak nečega novog	potiče “zaključavanje”

(prema Bohm–Factor–Garrett 1991, izvor <http://www.new-paradigm.co.uk/Dialogue.htm>)

Nije, dakako, lako voditi uspješan dijalog. Kao jedan od osnovnih uvjeta Bohm navodi nužnost *suspenzije* uvriježenih mišljenja, vlastitih stavova i uvjerenja (usp. Bohm–Factor–Garrett 1991), a također će istaći i to da suočavanje s mnogobrojnim gledištima može frustrirati i izazivati tjeskobu (usp. Bohm 2009: 56). William Isaacs, nastavljajući se na Bohma, konstatira da je dijalog *umijeće zajedničkog razmišljanja* (usp. Isaacs 1999) te se bavi posebnim umijećima i tehnikama kojima se može unaprijediti dijalog u skupini.

Svjesni činjenice da je dijalog uistinu velika tema te da smo se nekih važnih pitanja jedva uspjeli dotaknuti, spomenimo na kraju i neke aspekte te teme koji bez sumnje zaslužuju pozornost istraživača, a koji u ovom prilogu uglavnom nisu ni spomenuti. Takvi su aspekti npr. pojmovno-terminološka razgraničenja vezana za dijalog i komunikaciju uopće, eksplicitna i implicitna dijalogičnost, dijalog i intertekstualnost, polemički dijalog, dijalog u književnim djelima, posebice dramskim itd.¹⁹ U ovom prilogu tek smo otvorili *dijalog o dijalogu*: započeli smo ga čitanjem respektabilne literature o toj temi,

19 O mnogim ovdje nespomenutim aspektima istraživanja dijaloga zainteresirani mogu naći obilje informacija u omašnom (576 stranica) zborniku *Handbuch der Dialoganalyse* (Hg. G. Fritz i F. Hundsnurscher), u kojem dvadeset sedmero autora (uglavnom s njemačkoga govornog područja) u trima poglavljima (*Koncepti dijaloške analize, Teorija i metodologija dijaloške analize* te *Dijaloška analiza u primjeni*) između ostaloga raspravlja i o dijaloškoj analizi s gledišta govornih činova, o teoriji i metodologiji dijaloške analize, o etnometodološkoj konverzacijskoj analizi, o odnosu između govornog jezika i dijaloga, o sociolingvističkoj analizi komunikacije, o britanskoj analizi diskursa, o odnosu između praktične semantike i analize komunikacije, o osnovama organizacije dijaloga, o odnosu između pitanja, odgovora i dijaloga, o odnosu između analize dijaloga i gramatike, o dijaloškoj analizi i prozodiji, o razvitku dijaloške djelatnosti u djece, o dijaloškoj analizi i nastavi jezika, o dijaloškoj analizi i psihoterapiji, o dijaloškoj analizi i medijskoj komunikaciji, o analizi literarnoga dijaloga, o povijesti dijaloških formi itd.

nastavili u suautorskim razgovorima/dijalogima/raspravama, a naposljetku ga nudimo kao temu za naša daljnja zajednička promišljanja.

IZBOR IZ LITERATURE

- Bahtin, Mihail (1967), *Problemi poetike Dostojevskog*, s ruskog prevela Milica Nikolić, Nolit, Beograd. / Također i u engleskom prijevodu (Bakhtin 1984).
- Bahtin, Mihail (1980), *Marksizam i filozofija jezika*, s ruskog preveo Radovan Matijašević, Nolit, Beograd.
- Bakhtin, Mikhail (1984), *Problems of Dostoevsky's Poetics*, edited and translated by Caryl Emerson, University of Minnesota Press, Minneapolis, London. / Također i u srpskom prijevodu (Bahtin 1967)
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1981), *The Dialogic Imagination: Four Essays*, ed. Michael Holquist, trans. Caryl Emerson and Michael Holquist, University of Texas Press.
- Bohm, David – Factor, Donald – Garrett, Peter (1991) *Dialogue – a proposal*, dostupno na adresi http://www.david-bohm.net/dialogue/dialogue_proposal.html#5; posjet 21. travnja 2013.
- Bohm, David (2009), *O dijalogu*, s engleskog prevela Senka Galenić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- De Beaugrande, Robert – Dressler, Wolfgang (2010), *Uvod u lingvistiku teksta*, s njemačkog prevela Nikolina Palašić, Disput, Zagreb.
- Fowler, Roger (1996) "Some Aspects of Dialogue", u: *Linguistic Criticism*, Oxford University Press, Oxford, str. 130–159.
- Fritz, Gerd – Franz Hundsniurscher (Hg.) (1994), *Handbuch der Dialoganalyse*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Heritage, John – Clayman, Steven (2010), *Talk in Action: Interactions Identities, and Institutions*, Wiley Blackwell.
- Hoquist, Michael (1990), *Dialogism: Bakhtin and his World*, Routledge, London – New York.
- Isaacs, William (1999), *Dialogue: The Art of Thinking Together*, A Currency Book published by Doubleday a division of Random House, Inc., New York.
- Jakobson, Roman (2008), *O jeziku*, s engleskog preveo Damjan Lalović, Disput, Zagreb.
- Jakubinskij, Lav P. (1986), "O dialogičeskoj reči", u: *Izbrannye raboty: Jazyk i ego funkcionirovanie*, Moskva, str. 17–58.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2006), "Suvremena lingvistička proučavanja dijaloga", u: M. Katnić Bakaršić, *Stilističke skice*, Connectum, Sarajevo, str. 217–244.
- Mukařovský (Mukaržovski), Jan (1986), "Dve studije o dijalogu", u: *Struktura pesničkog jezika*, s češkog preveo Aleksandar Ilić, Zavod za udžbenike i nastava sredstva, Beograd, str. 103–133.

Pranjković, Ivo (1997), "Iz tipologije konsituativnih iskaza u tekstovima razgovornog stila", u: *Tekst i diskurs*, zbornik radova, ur. Marin Andrijašević i Lovorka Zergollern-Miletić, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, str. 409–415.

Tannen, Deborah (1998), *The Argument Culture: Stopping America's War of Words*, Ballantine Books, New York.

Womack, Peter (2011), *Dialogue*, Routledge, London and New York.

ON DIALOGUE

Summary

This paper presents a short historical overview of the extant research into dialogue. It focuses on the examination of different types of dialogue, properties of dialogue in texts, and the relationships between dialogue and communication and dialogue and monologue (dialogue and discussion). Modeled after Bakhtin's theory, dialogicality is understood as an inherent property of each text. Along with explicit dialogicality, which is confirmed in situations where there is a speaker and an interlocutor (or a multitude of either or both), implicit dialogicality is a property of each text, even that which is strictly a monologue. In addition, dialogue is seen as a specific use of language, a communication with a special, higher quality. Two people create a dialogue together; that is, they make something new (Bohm). This relates to the etymology of the word: the Greek *dialogos*, composed from *dia* (through) and *logos* (word), to give us "the meaning of the word". Since we emphasize the creation of new meanings as the main value of dialogue, its participants are ultimately enriched by new standards and findings. In these qualities we recognize the essential differences between dialogue and communication as a wider notion, and especially between dialogue and discussion (debate).

Key words: *dialogue, types of dialogue, dialogue properties, monologue, communication, discussion*